

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ **ERSA**

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (RSAI, ERSA)

“Οικονομική Κρίση και Πολιτικές Ανάπτυξης και Συνοχής”

10ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο ,
Θεσσαλονίκη, 1 – 2 Ιουνίου 2012

Συνδιοργάνωση

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης:

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΧΩΡΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Ελένη Ανδρικοπούλου, Καθηγήτρια, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ,

Email: eandrikop@arch.auth.gr

Η εισήγηση εξετάζει τις πολιτικές για τη χωροταξία και την περιφερειακή ανάπτυξη από το 1960 έως σήμερα, διακρίνοντας τρεις βασικές περιόδους: έως την ένταξη στην ΕΟΚ το 1981, έως την ένταξη στην ΟΝΕ το 2001 και, τέλος, την τελευταία δεκαετία εντός της ευρωζώνης. Η διερεύνηση εστιάζει στη στρατηγική προσέγγιση που επικρατεί σε κάθε περίοδο, εξετάζοντας τα αναπτυξιακά προγράμματα και τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης και καταγράφοντας τα βασικά μέτρα και εργαλεία πολιτικής. Τα κεντρικά ερωτήματα που θέτει αναφέρονται στη σχέση μεταξύ των δύο κατευθύνσεων πολιτικής, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης, αλλά και την αναγκαιότητα και οι δύο να συνεισφέρουν στην συνολική εθνική ανάπτυξη. Η εισήγηση καταλήγει τονίζοντας ότι, στο πλαίσιο της παρατεταμένης κρίσης που αντιμετωπίζει σήμερα η χώρα, οι δύο κατευθύνσεις των χωρικών πολιτικών γίνονται περισσότερο από αναγκαίες, αλλά και παράλληλα εξαιρετικά αδύναμες απέναντι στην πρόκληση της ισόρροπης κατανομής των αναιμικών και αβέβαιων προοπτικών ανάπτυξης.

1. 1960-1980: από την ανασυγκρότηση έως την ένταξη στην ΕΟΚ

Η κύρια στρατηγική την περίοδο αυτή, όπως αποτυπώνεται στα πενταετή προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας που συντάσσει το ΚΕΠΕ, ήταν η ισόρροπη και ανταγωνιστική ανάπτυξη και η αξιοποίηση των ανεκμετάλλευτων πόρων των περιφερειών. Ανάπτυξη με μεγάλες και ανταγωνιστικές βιομηχανίες και δημιουργία ‘πόλων έλξης’ της οικονομικής δραστηριότητας που θα αποτελούσαν τους πυρήνες της οικονομικής δραστηριότητας στις περιφέρειες. Αποκλειστικό κριτήριο επιλογής η αποδοτικότητα των δημόσιων επενδύσεων, με τη συγκέντρωσή τους σε νευραλγικά σημεία (και όχι τη διασπορά που κρίνεται μη-αποδοτική). Μέσα από αυτή την οπτική, η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης προωθείται στο μέτρο που συνεισφέρει στη συνολική εθνική ανάπτυξη.

Και πράγματι, η θεωρία και ένα από τα κυρίαρχα μοντέλα ανάπτυξης αυτής της περιόδου έβλεπαν την εθνική ανάπτυξη συναρτημένη με την περιφερειακή, μέσω της δυναμικής των λεγόμενων ‘πόλων ανάπτυξης’ που ήταν ικανοί να δημιουργήσουν εστίες ανάπτυξης στις περιφέρειες και να δημιουργήσουν έτσι ευκαιρίες για εθνική ανάπτυξη. Το περιεχόμενο της έννοιας του ‘πόλου ανάπτυξης’, που στην περίπτωση αυτή είναι καθαρά οικονομικού

χαρακτήρα (μια μεγάλη κινητήρια βιομηχανία), έμεινε σε μεγάλο βαθμό ασαφές. Το ερώτημα είναι *αν μπορεί ο πόλος ανάπτυξης να δημιουργήσει συνθήκες ανάπτυξης εθνικής και περιφερειακής.*

Αν και χωροταξικά σχέδια συντάσσονται την περίοδο αυτή σποραδικά για διάφορες περιοχές της χώρας (αλλά δεν θεσμοθετούνται ούτε εφαρμόζονται), η πολιτική για τη χωροταξία είναι ανύπαρκτη στα προγράμματα της δεκαετίας του 1960 και εμφανίζεται για πρώτη φορά στα προγράμματα της δεκαετίας του 1970. Η προσέγγιση ακολουθεί τη λογική των πόλων ανάπτυξης, αυτή τη φορά με *τη χωρική μορφή των πόλων ανάπτυξης, ένα μεγάλο αστικό κέντρο ικανό να κινητοποιήσει την ανάπτυξη της περιφέρειας στην οποία εντάσσεται.*

Τη δεκαετία του 1970 εμφανίζονται επίσης δύο σημαντικά μέτρα και εργαλεία πολιτικής. Από την πλευρά της πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης τα πρώτα ισχυρά περιφερειακά κίνητρα που σκοπό είχαν να προσανατολίσουν τις ιδιωτικές επενδύσεις προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της χώρας και ειδικότερα το 1976, μετά την κρίση στις σχέσεις με την Τουρκία, προς τις ανατολικές νησιωτικές περιοχές και τη Θράκη. Από την πλευρά της χωροταξίας, θεσμοθετείται το 1976 ο ν. 360/1976 «Περί χωροταξίας και περιβάλλοντος», σύμφωνα με τον οποίο το χωροταξικό σχέδιο εκφράζει τις αρχές και κατευθύνσεις της ακολουθητέας χωροταξικής πολιτικής εντός του πλαισίου των προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας. Το 1979, με την απόφαση 9610/79 του Εθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, εξειδικεύονται οι κατευθύνσεις και τα μέτρα χωροταξικής πολιτικής με τον ορισμό των 'αντίπαλων πόλων' της Αθήνας (ΚΕΠΑ) καθώς και αστικών και αγροτικών κέντρων (ΑΣΤΟΚ και ΑΓΡΟΚ) που οργανώνουν το δίκτυο οικισμών της χώρας (στρατηγική που έμεινε σε μεγάλο βαθμό μια απλή ρητορική αφού δεν εξειδικεύτηκε με συγκεκριμένα μέτρα εφαρμογής).

2. 1981-2000: από την ένταξη στην ΕΟΚ έως την ένταξη στην ΟΝΕ

Η στρατηγική δημιουργίας οικονομικών και χωρικών 'πόλων ανάπτυξης' εγκαταλείπεται τόσο στη ρητορική όσο και στα μέτρα εφαρμογής των προγραμμάτων της δεύτερης αυτής περιόδου. Ένας από τους λόγους, και ίσως όχι ο πιο σημαντικός, είναι ότι αλλάζει ριζικά το σύστημα προγραμματισμού και η φύση των προγραμμάτων, ενώ αποδυναμώνεται και σταδιακά η συμβολή του ΚΕΠΕ στη σύνταξή τους.

Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ, που συμπίπτει με την πρώτη κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, είχε πολλαπλές επιπτώσεις. Η χώρα αλλάζει για να προσαρμοστεί στις συνθήκες της ένταξης και να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που εμφανίζονται τη δεκαετία του 1980, όπως οι χρηματοδοτήσεις του ΕΤΠΑ και των ΜΟΠ, και συνεχίζονται τη δεκαετία του 1990 μέσω της πολιτικής συνοχής και των διαδοχικών ΚΠΣ. Από την αρχή της περιόδου, η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης είναι επιλέξιμη για συγχρηματοδότηση από το ΕΤΠΑ. Για το λόγο

αυτό συντάσσεται και το πρόγραμμα περιφερειακής ανάπτυξης 1981-85, το πρώτο με περιφερειακό χαρακτήρα και το τελευταίο που συντάσσει το ΚΕΠΕ, ένα πρόγραμμα που συνεχίζει την προηγούμενη παράδοση και έρχεται να ‘δικαιολογήσει’ και να εντάξει έργα που έχουν ήδη αποφασιστεί: την ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων μέσω των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης και την κατανομή των δημοσίων επενδύσεων μέσω του ΠΔΕ. Η κρίσιμη αλλαγή που έγινε στη συνέχεια σε επίπεδο προγραμματισμού είναι το πέρασμα από τον ‘ενδεικτικό’ τύπου προγραμματισμό των πενταετών αναπτυξιακών προγραμμάτων σε ένα προγραμματισμό προσανατολισμένο στην ‘εφαρμογή’ που σηματοδοτείται αρχικά με τα ΜΟΠ και συνεχίζεται με τα Επιχειρησιακά Προγράμματα των διαδοχικών ΚΠΣ και σήμερα του ΕΣΠΑ.

Η δεκαετία του 1980 είναι χαρακτηριστική και για ένα δεύτερο φαινόμενο, την αποδυνάμωση του κεντρικού κράτους και τη μεταφορά αρμοδιοτήτων του, όχι μόνον ‘προς τα πάνω’, προς την ΕΟΚ, αλλά και ‘προς τα κάτω’, προς αποκεντρωμένους περιφερειακούς και τοπικούς θεσμούς. Παρατηρείται έτσι μια σημαντική στροφή προς πολιτικές που προωθούν την τοπική (ενδογενή) ανάπτυξη ‘εκ των κάτω’. Η στρατηγική της ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης που ρυθμίζεται ‘εκ των άνω’ εγκαταλείπεται και η ισορροπία αναμένεται ότι θα προκύψει από την ενεργοποίηση των δυνάμεων που διαθέτουν οι περιφέρειες και μπορούν να αναδείξουν και να κινητοποιήσουν οι τοπικοί και περιφερειακοί φορείς. Η αλλαγή αυτή συνοδεύεται από μια προσπάθεια ευρύτερης αλλαγής του συστήματος προγραμματισμού, τον ‘δημοκρατικό’ όπως ονομάστηκε προγραμματισμό. Το όραμα των ‘πόλων ανάπτυξης’ που θα προσελκύσουν επενδύσεις στις περιφέρειες και θα οριοθετήσουν ένα δυναμικό δίκτυο οικισμών, εγκαταλείπεται οριστικά. Η χωροταξία, από την άλλη πλευρά, εντάσσεται σε ένα κύμα ευρύτερης ανανέωσης του χωρικού σχεδιασμού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ) και το πρόγραμμα των «Ανοιχτών Πόλεων» που ακολουθεί ένα πιο συστηματικό μοντέλο οργάνωσης του δικτύου των οικισμών αλλά, όπως και την προηγούμενη περίοδο, δεν συνοδεύεται από συγκεκριμένα μέτρα πολιτικής και οι προτάσεις της δεν υλοποιούνται.

Η δεκαετία του 1990, χαρακτηρίζεται από μια ακόμα πιο μεγάλη αλλαγή στην περιφερειακή πολιτική της χώρας που συνδέεται στενά με την εφαρμογή της πολιτικής συνοχής της ΕΕ, αλλά και με την εφαρμογή της Συνθήκης του Μάαστριχτ και την πορεία προς τη νομισματική ενοποίηση. Στην προσπάθεια να καλυφθούν τα κριτήρια ένταξης στην ΟΝΕ, το ενδιαφέρον για την περιφερειακή πολιτική αλλά και τη χωροταξία περνάει σε δεύτερη μοίρα. Παρά το ότι η ουσία της κοινοτικής πολιτικής συνοχής είναι η σύγκλιση της ανάπτυξης των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών, το γεγονός ότι και οι 13 περιφέρειες της χώρας εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία επέτρεψε στην Ελλάδα να χρησιμοποιήσει την κοινοτική συγχρηματοδότηση για να καλύψει το μεγαλύτερο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού με

διπλό σκοπό: να υποστηρίξει τις συνολικές αναπτυξιακές ανάγκες της χώρας αλλά και να ικανοποιήσει τα κριτήρια ένταξης στο ενιαίο νόμισμα το 2001.

Έτσι, ο τρόπος που ασκούνται οι χωρικές πολιτικές αλλάζει ριζικά από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα. Την περίοδο αυτή εφαρμόζονται τα ΚΠΣ 1989-93, 1994-1999 και ξεκινά το ΚΠΣ 2000-06, τα οποία υλοποιούνται μέσω τομεακών (εθνικού επιπέδου) και περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, με εμφανή την κυριαρχία του εθνικού επιπέδου. Η κυριαρχία του εθνικού επιπέδου είναι εμφανής τόσο από άποψη μεγέθους χρηματοδότησης των ΕΠ όσο και το σημαντικότερο από άποψη διακυβέρνησης: όχι μόνον τα τομεακά προγράμματα είναι αρμοδιότητα της κεντρικής κυβέρνησης αλλά και τα περιφερειακά αποφασίζονται και συγκροτούνται υπό την καθοδήγησή της (μέσω των ‘διορισμένων’ Γενικών Γραμματέων των περιφερειών). Η συγχρηματοδότηση μέσω των διαρθρωτικών ταμείων της σύγκλισης των ελληνικών περιφερειών με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές περιφέρειες έγινε αντιληπτή ως μία συνολική προσπάθεια σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας, παραμερίζοντας το ζήτημα της ισόρροπης κατανομής της ανάπτυξης που έθεταν τόσο η πολιτική περιφερειακής/τοπικής ανάπτυξης όσο και η χωροταξία. Έτσι, ο κεντρικός στόχος είναι ξανά, αλλά κάτω από διαφορετικές προϋποθέσεις απ’ ότι τη δεκαετία του 1960, η συνολική εθνική ανάπτυξη.

Αν η ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη εγκαταλείπεται ως στρατηγικός στόχος, η χωροταξία για πρώτη φορά εμφανίζεται σαν μια πολιτική που θα πρέπει να την πάρει κανείς στα σοβαρά. Η δεκαετία του 1990 είναι μια περίοδος άνθισης της χωροταξίας καταρχήν στα κοινοτικά πλαίσια και στη συνέχεια κατ’ επέκταση και στον ελληνικό χώρο. Η συζήτηση για την ευρωπαϊκή διάσταση της χωροταξίας ξεκινά στις αρχές του 1990 και το πρώτο στάδιο ολοκληρώνεται με την έγκριση το 1999 του ‘Σχεδίου Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου’. Κατά την περίοδο της προετοιμασίας του ξεκινά και στην Ελλάδα ένας επαναπροσδιορισμός της χωροταξίας στα νέα πλαίσια που θέτει το ΣΑΚΧ με αποκορύφωμα την ψήφιση το 1999 του νέου Νόμου χωροταξίας (Ν. 2742/99) και το ξεκίνημα της συγκρότησης των ‘Πλαισίων Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης’, όπως προβλέπονται από το νόμο σε εθνικό, τομεακό και περιφερειακό επίπεδο, τα οποία και εγκρίνονται την επόμενη περίοδο (τα Περιφερειακά Πλαίσια Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης εγκρίνονται το 2004, το Γενικό Πλαίσιο ΧΣΑΑ το 2008 και τα Ειδικά Πλαίσια ΧΣΑΑ για τις ΑΠΕ, τη βιομηχανία και τον τουρισμό το 2008-2009).

Ταυτόχρονα, υλοποιούνται και μια σειρά από Κοινοτικές Πρωτοβουλίες, με σημαντικότερες για τις χωρικές πολιτικές τα προγράμματα URBAN, INTERREG, καθώς και τα αστικά πιλοτικά σχέδια με πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

3. 2002-2012: από την ένταξη στην ΟΝΕ μέχρι τη σημερινή κρίση

Στο ΚΠΣ 2000-06 αλλά κυρίως στο επόμενο, το ΕΣΠΑ 2007-13, τα προγράμματα τύπου URBAN και INTERREG ενσωματώνονται στα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα, (το INTERREG αποτελεί πλέον τον τρίτο στόχο της πολιτικής συνοχής: την ‘ευρωπαϊκή εδαφική συνεργασία’) δείχνοντας τη διάθεση, από την πλευρά της Ε.Ε. και της πολιτικής συνοχής να αποκτήσουν μια πιο συστηματική χωρική διάσταση. Σε κάθε περίπτωση, τα προγράμματα αυτά όπως και η χωροταξία που εξελίσσεται παράλληλα, περιορίζονται κυρίως στο να καλυφθούν οι προϋποθέσεις της κοινοτικής χρηματοδότησης, χωρίς ουσιαστική αναγνώριση της σημασίας τους για την προώθηση της ίδιας της ανάπτυξης. Είναι χαρακτηριστικό ότι παραμένουν διαχωρισμένα τα δύο είδη των προγραμμάτων, από τη μια μεριά τα ‘αναπτυξιακά’, το ΕΣΠΑ με τα ΕΠ και τα ΠΕΠ και από την άλλη τα ‘χωροταξικά’ και ειδικότερα το εθνικού επιπέδου Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης. Είναι ενδιαφέρον ότι σε αναζήτηση του καλύτερου τρόπου ανταπόκρισης στις κοινοτικές προδιαγραφές, επανέρχεται ως κοινό στοιχείο σε όλα τα προγράμματα η παλιά και ξεχασμένη έννοια των ‘πόλων ανάπτυξης’. Η επαναφορά αυτή συνοδεύεται από δύο σημαντικά μειονεκτήματα: πρώτον, δεν διευκρινίζεται το σημερινό περιεχόμενο της έννοιας και, δεύτερον, δύο διαφορετικές ομάδες πόλεων προτείνονται ως ‘πόλοι’ ανάπτυξης στο ΕΣΠΑ και στο Γενικό Πλαίσιο ΧΣΑΑ (χαρακτηριστικό της πλήρους έλλειψης συντονισμού μεταξύ των δύο προγραμμάτων).

Ο προγραμματισμός του ΕΣΠΑ 2007-2013 εξακολουθεί να κινείται με αναφορά στις συνήθεις πρακτικές, δηλαδή προγραμματισμός έργων και δράσεων, με τυπική ανταπόκριση στις οδηγίες και προτεραιότητες που θέτει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την εφαρμογή της πολιτικής συνοχής. Οι πιο ουσιαστικές προϋποθέσεις των προγραμμάτων όπως ο συντονισμός, η συνέργεια, η ολοκληρωμένη προσέγγιση κλπ., εξακολουθούν να θεωρούνται δευτερεύοντα ζητήματα. Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια εισαγωγής χωρικών ρυθμίσεων σε συμφωνία με τις κατευθύνσεις του ΣΑΚΧ, αντιμετωπίζεται περισσότερο ως διαφορετικός τρόπος ταξινόμησης των έργων που έχουν αποφασιστεί με διαφορετικά κριτήρια χωρίς να εντάσσονται σε μια συνεκτική και ολοκληρωμένη προγραμματική αντίληψη που να συνθέτει τις αναπτυξιακές και χωροταξικές συνιστώσες.

Επίλογος

Η πρόσφατη δημοσιονομική κρίση έκανε φανερές τις αδυναμίες της ευρωζώνης, η δημιουργία της οποίας δε συνοδεύτηκε από τα αναγκαία εργαλεία οικονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που ήταν πιθανόν να δημιουργηθούν στις ασθενέστερες οικονομίες και περιφέρειες.

Τα δύο κεντρικά διλήμματα που τέθηκαν στην εισήγηση, δηλαδή, αφενός, η σχέση της εθνικής με την περιφερειακή ανάπτυξη και, αφετέρου, η σχέση της περιφερειακής ανάπτυξης με τη χωροταξία παραμένουν, καθώς σήμερα η εθνική ανάπτυξη αποκτά εκ των πραγμάτων απόλυτη προτεραιότητα. Δεν θα πρέπει όμως να αγνοηθούν οι συνιστώσες της περιφερειακής κατανομής και της χωροταξικής έκφρασης αυτής της ανάπτυξης. Από την άποψη αυτή η κρίση μπορεί και πρέπει να αποτελέσει ευκαιρία επανεξέτασης των χωρικών διαστάσεων του αναπτυξιακού προγραμματισμού ώστε να συμβάλει πιο αποτελεσματικά στη συνολική εθνική προσπάθεια.

Αναφορές

- Andrikopoulou E. & Kafkalas G. (2004). Greek regional policy in the context of Europeanisation: 1961-2000. In D. Dimitrakopoulos & A. Passas (eds.) *Greece in the European Union: Explaining the Sources and Pace of Change*, London: Routledge. pp. 35-47.
- Ανδρικοπούλου Ε. (2005). Η Χωροταξία και η περιφερειακή πολιτική απέναντι στις προκλήσεις της διεύρυνσης και της συνοχής. Στο *Επιστημονικές Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Νίκου Ι. Κόνσολα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, σελ.465-481.
- Ανδρικοπούλου Ε. (2010). Πολυκεντρικότητα του οικιστικού δικτύου: Η συμβολή των θεμελιωτών της χωρικής επιστήμης και οι εφαρμογές στην Ελλάδα. Στο *Πόλεως Λόγος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Α.-Φ. Λαγόπουλο*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων και University Studio Press, σελ. 87-98.
- Γιαννακούρου Γ. (2008). Το θεσμικό πλαίσιο του χωροταξικού σχεδιασμού στην Ελλάδα: επίκαιρα διλήμματα και προκλήσεις για το μέλλον. *Νόμος και Φύση*, Φεβρουάριος 2008, <http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=3271&lang=1&catpid=1>.
- Θωΐδου Ε. (2004) Χωρική ολοκλήρωση των πολιτικών και χωρική ανάπτυξη: ευρωπαϊκές προοπτικές και ελληνική εμπειρία. Στο Γ. Καυκαλάς (επιμ.). *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές*, Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.